

ЛЕСАГАСПАДАРЧАЯ ТЭРМІНАЛОГІЯ Ў АСПЕКЦЕ ГЕНЕТЫЧНЫХ ПЛАСТОЎ МОВЫ

The work considers forestry terminology in the historic perspective of Indo-European, Slavonic, East Slavonic and actually Byelorussian genetic strata. Lexical component was investigated on basis of etymological analysis of the definite lexico-semantic groups of the forestry terminology: dendronim names, parts of the tree, forest tracts, actions, implements, forest production. Identical forestry terms comparison of the given groups in Byelorussian, Russian, Ukrainian, Polish, Czech and Baltic languages gave an opportunity to trace the fate of many lexical units over a period of their historic development. Special attention is paid to formation and development of the Byelorussian stratum of forestry terminology.

Уводзіны. Адзін з магчымых ракурсаў лінгвістычнага даследавання лесагаспадарчай тэрміналогіі беларускай мовы – гэта вывучэнне яе складу ў аспекце генетычных пластоў. Лексічны кампанент даследаваўся ў сувязі з этымалагічным вывучэннем пэўных лексіка-семантычных груп лесагаспадарчай тэрміналогіі, што дало магчымасць прасачыць лёс многіх лексічных адзінак на працягу гістарычнага развіцця беларускай мовы.

Тэрміналагічная сістэма лясной гаспадаркі як адна з паўнапраўных тэрміналагічных сістэм беларускай мовы з’яўляецца прадуктам гістарычнага развіцця грамадства і аб’ектыўна адлюстроўвае ўсе этапы яго сацыяльна-эканамічнага існавання. У сувязі з гэтым важны гістарычны падыход да лексікі мовы. Гісторыка-этымалагічны аналіз тэрмінаў лясной гаспадаркі дае каштоўны матэрыял для вывучэння гісторыі фарміравання лексічнай сістэмы беларускай мовы.

Лексіка лясной гаспадаркі з’яўляецца найбольш архаічным пластом і мае цесныя сувязі з іншымі лексіка-тэматычнымі групамі, такімі, як этнанімія, фітанімія, заанімія, рэльеф, традыцыйнымі найменнямі бытавых рэалій і многімі іншымі. Усебаковае вывучэнне семантычных і генетычных сувязей лесагаспадарчай лексікі адкрывае шырокае магчымасці для ўстанаўлення паходжання многіх тэрмінаў, дазваляе ўнесці новыя версіі ў этымалогію лексем, якія пакуль да канца не растлумачаны.

Апісанне паходжання слова праз генетычнае супастаўленне з іншымі словам як зыходным, а таксама рэканструкцыя яго першаснай формы праводзіцца ў этымалагічных слоўніках як айчынных, так і замежных лінгвістаў. Вывучэнню паходжання лексікі прысвечаны лінгваграфічныя даследаванні, асобныя артыкулы, аднак генезіс многіх лексічных адзінак застаецца яшчэ не высветленым.

Асноўная частка. Гістарычная лексікалогія, а дакладней, этымалогія, дае сёння навукова абгрунтаваную перыядызацыю развіцця лексікі і ў сувязі з гэтым вылучае індаеўрапейскі, агульнаславянскі, агульнаўсходнеславянскі і ўласнабеларускі генетычныя пласты ў беларускай мове. Звычайна да гэтых пластоў могуць

быць далучаны яшчэ кампаненты, што ўзніклі ў выніку цеснага ўзаемадзеяння паміж украінскай і беларускай у XIII–XVII стст., польскай і беларускай у XVI–XX стст., рускай і беларускай у XIX–XX стст. мовамі.

Гісторыя фарміравання беларускай тэрміналогіі і шляхі яе развіцця цесна звязаны з гісторыяй беларускага народа, яго паходжаннем, сацыяльна-эканамічным, грамадска-палітычным і культурным жыццём, узаемаадносінамі з іншымі народамі. Беларусы, даючы новыя назвы, кіраваліся найперш тымі рэальнымі патрэбамі, якія давала жыццё. Пра гэта трэба меркаваць па вялікай колькасці разнастайных змястоўных назваў, звязаных з лесам: *гай* (лісцевы лес), *гаёвы* (даглядчык лесу), *неруш* (запаведнае месца), *бараўнічы* (даглядчык лесу), *выцераб* (галіны і сукі, ссечаныя з дрэва), *выварацень* (паваленае дрэва з каранём), *брэднік* (від вярбы, якая расце ў любым месцы, ад *збродлівы*) і іншыя.

Словы і выразы, якія адносяцца да галіны лясной гаспадаркі, сустракаюцца ў пісьмовых крыніцах, пачынаючы з XII ст. Напрыклад, лексемы *лес*, *дрэва*, *пень*, *сук*, *дуб* знайшлі сваё адлюстраванне ва Указах Я. Мудрага, дзе ставіліся пытанні аховы прыроды. У дзелавых помніках XVI–XVII стст. знаходзіцца шэраг тэрмінаў лясной гаспадаркі, узнікненне якіх звязана з развіццём промыслаў, такіх як бортніцтва, бандарства, смолакурэнне і іншых. Для прыкладу прывядзем урывак са Статута Вялікага княства Літоўскага 1588 г.: «Хто бы чужое дрэво бортное со пчолами, сосну або дуб або иншое дрэво бортное сказил, корень у земли урубал або пожаром ожог, або яко кольвек неумыслыне з пригоды попсовал, тот за каждое дрэво со пчелами будеть винен платити по две копе грошей, а за выробленое без пчол – копу грошей...»

Лесагаспадарчая тэрміналогія, як адна з частак беларускай навуковай тэрміналогіі, прайшла доўгі шлях свайго развіцця. У яе складзе адначасова як спрадвечнабеларускія словы (напрыклад, *бор*, *корч*, *секчы*, *церабіць*, *вытальваць*...), так і запазычаныя (напрыклад, *курціна*, *куліса*, *масіў*, *каштан*, *гібрыд*...).

Вылучэнне агульнаславянскага пласта лексікі беларускай мовы можа служыць вызначэннем

ступені блізкасці беларускай мовы да славянскага моўнага адзінства, устанаўленню канкрэтных праславянскіх вытокаў беларускай мовы. Агульнаславянская лексіка – гэта здабытак дзейнасці ўсіх славянскіх народаў падчас іх супольнага жыцця. Гісторыя не захавала пісьмовых крыніц таго часу, але менавіта наяўнасць у розных мовах агульных элементаў слоўнікавага складу і граматычнай будовы з аднолькавым або блізкім гучаннем з’яўляецца сведчаннем агульнасці паходжання славянскіх моў, іх генетычнай роднасці. Супастаўленне тоесных лесагаспадарчых тэрмінаў у некаторых славянскіх мовах паказвае, што, развіўшыся з праславянскай мовы, гэтыя словы ў большасці засталіся вельмі блізкімі як у фанетычным плане, так і ў марфалагічным. Параўнаем лексемы *ліна* і *дуб* у некаторых славянскіх мовах: прасл. *lipa, рус., укр., балг. *ліпа*, польск. *lipa*; прасл. *dubъ, рус., укр., дуб, балг. *дъб*, польск. *dąb*, чэш. *dub*.

У агульнаславянскі пласт лексікі лясной гаспадаркі ўваходзяць шматлікія назвы дэндронімаў: *асіна, бяроза, вольха, вярба, сасна, дуб, клён, каліна, крушына, ліна, лаза, ракіта, таполя, ядловец, чаромха, шалюга...*; назвы частак дрэва: *варышыня, кара, ігліца, корч, карань, ліст, луб, ствол...*; назвы дрэвамасіваў: *лес, бор, гай, дуброва, пушча...*; назвы лясных плошчаў: *дача, пасека, груда, ляда...*; назвы дзеянняў: *карыць, садзіць, секчы, струаць, сачыць...*; назвы прылад працы: *волак, струг, сякера...*; назвы лясной прадукцыі: *жывіца, смала, асмол...*

Для прыкладу прывядзём даследаванне лексем *вяз* і *жывіца*.

Лексема *вяз* мае адпаведнікі ў балтыйскіх мовах. Параўнаем: рус., укр. *вяз*, польск. *wiąz*, чэш. *vaz*, літ. *vinksna*, латыш. *Vikсна*. Праславянскае *vqzъ паходзіць ад індаеўрапейскага *uing (вяз). Вучоныя І. Іокль і Ф. Мікловіч збліжаюць гэта слова з праславянскім дзеясловам *vqzati (вязаць). У такім выпадку дрэва назвалі або па гнуткасці ствала, або па «вязальнай» здольнасці кары з якой дзяруць лыка. Дрэва мае шмат відаў, кожны з якіх, адпаведна, знайшоў сваю назву, напрыклад, *вяз грабалісты* – *бераст*. Народная назва вяза – *карагач* – лічыцца запазычаннем з цюркскіх моў. У большасці выпадкаў у агульнажывальнай мове *бераст* і *вяз* выступаюць як сінонімы, але часта і супрацьпастаўляюцца, бо кары вяза прыгодная для пляцення, а кара берасту мае трэшчыны і для вязання не прыгодная. У аснову другой сінанімічнай назвы вяза – *ільм* – узяты фанетычны аспект лацінскай назвы *ulmus*, а размоўныя назвы *лём, ільмак*, відаць, утвораны ад *ільм*.

Агульнаславянскае паходжанне маюць сінанімічныя лексемы *смала* і *жывіца*. Адзначым, што *жывіца* ўтворана ад прасл. *ziv пры дапамозе суфікса *-ic-a* яшчэ ў праславянскую пару, прычым у паўночных славян замацавалася зна-

чэнне «смала», а ў паўднёвых – іншыя значэнні, напрыклад, «крынічная вада». Карань «жыв» у слове *жывіца* суадносіцца са значэннем «гаіць», паколькі жывіца мае лекавыя здольнасці, што семантызуецца індаеўрапейскім каранем *gisi* «жыць, гаіць». Калі ўлічыць, што жывіцай называюць вадкую смалу дрэва, то лексему *жывіца* лагічна матываваць словам жывы.

З лексіка-семантычнай групы «*дрэвамасівы*» разгледзім лексему *лес*. Сярод назваў, якія выражаюць значэнне *лес* (дрэвастой, масіў дрэў), найбольш распаўсюджаная лексема *лес*. Назва функцыянуе ў мовах усходніх, заходніх і паўднёвых славян і, безумоўна, з’яўляецца агульнаславянскай. Параўнаем: рус., балг. *лес*, укр. *ліс*, польск. *las*, чэш. *les*. Магчыма, ёсць сувязі з лац. *lignum* (драўніна, матэрыял) і літ. *laiskas* (ліст, дрэва). Семантыка лексемы *лес* размяркоўваецца наступным чынам: паўсюдна на ўсходзе, поўдні і захадзе *lesъ абазначае «будаўнічы матэрыял», а на поўначы *лес* «сукупнасць дрэў». Першае з іх адпавядае прасл. *lesъ, якое можна генетычна суаднесці з лац. *lignum* «драўніна, матэрыял».

Агульнаславянская мова адлюстравала тыя зрухі ў сацыяльна-эканамічным і грамадскім жыцці ўсходніх славян, якія адбыліся на працягу VI–XII стст. Гэта тлумачыцца складанасцю вылучэння сярод славянскіх слоў усходнеславянскіх, паколькі адны з іх з’яўляюцца агульнымі для ўсходнеславянскіх і паўднёvasлавянскіх моў, другія – для ўсходнеславянскіх і заходнеславянскіх, трэція – для заходнеславянскіх і паўднёvasлавянскіх. Нават у межах адной усходнеславянскай лексікі падобнае адбываецца з рускай, беларускай і ўкраінскай мовамі.

Узятая для даследавання ўсходнеславянская лексіка выбрана з тых жа лексікаграфічных крыніц, што і агульнаславянская, з мэтай прасачыць фарміраванне лесагаспадарчай тэрміналогіі адзначаных вышэй лексіка-семантычных груп. Падкрэслім, што лесагаспадарчая тэрміналогія ўсходнеславянскага пласта лексікі характарызуецца ў большасці наяўнасцю вытворных лексем і размеркавана па наступных лексіка-семантычных групам: *дэндронімы, дрэвамасівы, лясныя плошчы, часткі дрэва*. Лексіка, якая б адлюстроўвала паняцці лексіка-семантычных груп *прадукцыя лесу, працоўная дзейнасць*, не выяўлена ні ў пісьмовых крыніцах той пары, ні ў этымалагічных слоўніках.

Характэрнай асаблівасцю ўласнабеларускай лексікі з’яўляецца тое, што пераважная яе большасць – вытворныя лексічныя адзінкі. Як правіла, утвораны яны на базе агульнаславянскага і ўсходнеславянскага пластоў лексікі, а таксама на аснове мясцовых гаворак.

У складзе ўласнабеларускай лексікі трапляюцца словы, якія супадаюць з рускімі, украінскімі або польскімі, што тлумачыцца асаблівас-

цямі гістарычнага развіцця гэтых народаў. Беларускімі лексэмамі перыяду XIX–XX стст. з’яўляецца вялікая колькасць слоў, утвораных паводле вядомых са старажытных часоў словаўтваральных мадэляў з дапамогай беларускіх дэрывацыйных сродкаў.

Лесагаспадарчая тэрміналогія вельмі блізкая да жыцця людзей і зарадзілася яна ў працэсе паўсядзённай практыкі ў выніку паступовага развіцця, паглыблення навуковага пазнання навакольнага асяроддзя і росту міжнацыянальных кантактаў у розных сферах чалавечай дзейнасці. Гістарычна склалася так, што лесагаспадарчая тэрміналогія, у прыватнасці, батанічная, захавала шматвяковыя традыцыі класічнай (лацінскай або грэчаскай) тэрміналогіі, заснавальнікамі якой былі К. Ліней, Н. Хесельгрэн, І. Кірнандзер і інш. У далейшым намаганнямі вучоных розных краін паступова ствараліся нацыянальныя тэрміналогіі аналагічна лацінскай. Пры гэтым у адных выпадках запазычваліся лацінскія тэрміны, а ў другіх выкарыстоўваліся ўжо раней існаваўшыя або нанова створаныя словы роднай мовы, часцей прыцягваючы каранёвыя і дэрывацыйныя марфэмы класічных моў.

Уласны лексічны фонд нацыянальнай мовы заўсёды з’яўляўся і з’яўляецца асноўнай крыніцай стварэння новых тэрмінаў.

Асабліва важная роля ў развіцці лесагаспадарчай тэрміналогіі прыпадае на 20–30 гг. XX ст. Гэты час адзначаны стварэннем беларускай нацыянальнай тэрміналогіі. Сярод выдадзеных 26 тэрміналагічных слоўнікаў па розных галінах навукі звяртае на сябе ўвагу «Слоўнік лясных тэрмінаў», складзены ў 1926 г. Тэрміналагічнай камісіяй падсекцыі Інстытута беларускай культуры. Аналіз лексікі дадзенага слоўніка сведчыць, што сярод 1657 слоў-тэрмінаў значную частку складаюць агульнаўжывальныя словы беларускай мовы. Пры распрацоўцы тэрміналогіі беларускія навукоўцы імкнуліся пазбегнуць іншамовных слоў і стварыць тэрміны на аснове лексікі народнай мовы. Лёгка адшукваліся ў жывой мове народа лясныя батанічныя тэрміны, бо спрадвечу лес для беларусаў быў часткай іх жыцця, і, фактычна, многія назвы-тэрміны ўжо функцыянавалі. Знаходзілася шмат варыянтаў слоў-дублетаў, бо пэўныя рэаліі мелі ў кожным рэгіёне Беларусі свае назвы.

Застацца поўнасю ў межах нацыянальнага слоўніка пры стварэнні тэрміналогіі было немагчыма. У кожнай навуцы складваюцца пэўныя традыцыі ў адносінах паміж нацыянальнай і міжнароднай (інтэрнацыянальнай) тэрмінало-

гіямі. З імі трэба было лічыцца. Таму многія штучныя ўтварэнні, якімі спрабавалі замяніць інтэрнацыянальныя тэрміны і тэрміны рускай мовы, не сустрэлі прыхільнасці і сёння не ўжываюцца (*чужаед* – паразіт, *мяшанец* – гібрыд, *паверх дрэвастану* – ярус дрэвастою).

Папаўненне і развіццё лесагаспадарчай тэрміналогіі беларускай мовы на працягу наступных дзесяцігоддзяў ішло шляхам ўтварэння слоў на аснове ўласных моўных сродкаў, шляхам запазычвання іншамовнай лексікі і асваення лексічнага багацця дыялектаў. Аднам з найважнейшых спосабаў намінацыі з’яўлялася ўтварэнне слоў на аснове ўласнага моўнага матэрыялу: *ніцлаза, падлесак, пачкаванне...*, а таксама пры дапамозе ўласных словаўтваральных сродкаў ад запазычаных лексічных адзінак. Асабліва прадуктыўным аказаўся спосаб складання: *лесавоз, бярэнаскідальнік, паўнадрэўнасць...* Новай з’явай у лесагаспадарчай тэрміналогіі сталі абрэвіятуры і тэрміны-сімвалы, якія занялі пэўнае месца сярод лексічных наватвораў: *ПНУ, С2, Д1, Д2...*

Лесагаспадарчая тэрміналогія папоўнілася значнай групай слоў з тэрміналагічным значэннем, узятых з жывой народнай мовы: *шуба, конік, шчака, падрумяньванне...*

За кошт калькавання з рускай мовы папаўняецца разрад складаных слоў тыпу *lesaкарыстанне, насенналесасечны, лесааднаўленне...*

Трэба адзначыць, што лесагаспадарчая тэрміналогія яшчэ недастаткова прааналізавана ў параўнальна-гістарычнай лексікалогіі славянскіх моў, таму што большасць этымалагічных слоўнікаў арыентаецца на старажытны, прамоўны пласт лексікі, а пазнейшыя працэсы амаль не знаходзяць свайго адлюстравання. Адчуваецца недахоп у лексікаграфічных працах словаўтваральнага і семасіялагічнага асвятлення.

Заклучэнне. На аснове аналізу лексікі лясной гаспадаркі сцвярджаецца вывад, што вытокі і карані лесагаспадарчай тэрміналогіі вядуць да глыбокай старажытнасці. Беларуская мова захавала са старажытных часоў шмат агульнаславянскіх каранёў слоў індаеўрапейскага паходжання: *бор, дуб, пень, сук, секчы ...*

Адзначым, што лесагаспадарчая тэрміналогія з’яўляецца адным са старажытных пластоў лексікі, які на працягу шматвяковага існавання папаўняў сваю лексічную сістэму ў большай ступені за кошт уласных рэсурсаў (часткова запазычанняў), выкарыстоўваючы семантычны, марфалагічны, сінтаксічны спосабы тэрмінаўтварэння.